

Idolumok válságban

Bacon és a haladás mítosza

BEVEZETÉSÜL

Az itt közölt szövegek Bacon *Valerius Terminus. A természet magyarázata Hermes Stella megjegyzéseivel*, valamint a *De sapientia veterum* című műveiben találhatóak, s mindegyikük hozzátesz valamit a baconi haladáskonceptióról kialakult képhez. Elemzésük során bebizonyosodik, hogy a baconi haladásgondolat – ellentétben Adorno és Horkheimer *A felvilágosodás dialektikájában* képviselt álláspontjával – korántsem tekinthető kritikátlanak.

Bacon *De sapientia veterum* címmel 1609-ben megjelent kötete 31 mitológiai történet rövid leírásából és azok allegorikus értelmezéséből áll, melyek számos témát érintenek. A *Novum Organum* és az *Új Atlantisz* – az idolumok bírálatára és az új tudományos módszertanra, kutatói önkritikára vonatkozó – főbb gondolatait már ebben a korai műben megtalálhatjuk.¹ A kötetben lévő írások filozófiai szempontból való kiértékelése azonban – elsősorban a mű sajátos témája és szerkezete miatt – a 20. századig váratott magára.² A *De sapientia veterum* szempontunkból releváns fejezetei, melyek magyar fordítását közöljük, a következők: X. *Aktaión és Pentheusz, avagy a kíváncsi ember*; XI. *Orpheusz, avagy a filozófia*; XIX. *Daidalosz, avagy a mesterember*; XX. *Erikhthoniosz, avagy a család*.³

A *Valerius Terminus* első, *A tudás korlátairól és céljairól* című fejezetéből itt közölt részletek teológia és filozófia szétválasztásának, illetve a haladás kritikai szemléletének témakörét boncolgatják. Bár a *Valerius Terminus* Bacon egyik

¹ Ebből a szempontból az egyik leggazdagabb szöveg a *Prométheusz, avagy az ember helyzete* című fejezet.

² A mű minden egyes fejezete egy mitológiai történet rövid kivonatával kezdődik, majd annak sajátos értelmezését adja. A fejezetek Rossi meglátása szerint (Rossi 2009) az alábbi négy téma valamelyikéhez szólnak hozzá: 1. Filozófiai és teológiai diskurzus világos megkülönböztetésének követelménye, hit és tudomány tárgyainak elkülönítése, 2. Bacon saját pozíciójának mint naturalista materializmusnak a meghatározása, 3. A tudományos kutatás civilizáló funkciójának vizsgálata és egy új elméleti módszer szükségességének kimutatása, s végül 4. A politikai realizmus, Machiavellihez kapcsolódva. (Vannak fejezetek, amelyek egyszerre több csoportba is besorolhatók, mint például a *Prométheusz*.)

³ Ide tartozik még a *De sapientia veterum* *Prométheusz*-fejezete, melynek általam készített fordítása nemrégiben az *Elpis* folyóirat Boros Gábor 60. születésnapjára készült számában jelent meg egy kísérőtanulmánnyal együtt (Bacon 2019b).

legkorábbi filozófiai írása, minden olyan témát érint, melyek a teljes életművet tekintve alapvető fontosságúnak tekinthetők.⁴

A következőkben a tudományos haladás kritikai feltételeivel – úgymint filozófia és teológia szétválasztása, az idolumok bírálata, a helyes és reflektált módszertan, a folyamatos önkritika, illetve a kutatók kooperációja – foglalkozom, majd áttérek Bacon haladással kapcsolatos általános kritikai észrevételeire, in- téseire.

I. FILOZÓFIA ÉS TEOLÓGIA ELHATÁROLÁSA

Tudás és hit – az emberi és az isteni dolgok – viszonyának tisztázása mind a filozófia, mind a teológia számára elengedhetetlen. Egyrészt a tudományos kutatás módszertani reflexióját, önkritikáját és fejlődését támogatja, hogy a saját irányelvei segítségével tudjon előrehaladni a dolgok megismerésében és a találmányok fejlesztésében. Másrészt a teológia szempontjából is fontos, hogy tárgyának megfelelő módon közelítsenek kérdéseihez, ne pedig a tudományok számára működképes módszereket erőltessék rá.

Az Aktaión és Pentheus, avagy a kíváncsiság című fejezet – ahogy a címe is sejteti – a tudományos kutatásról szól; a két történet kontrasztja az emberi és az isteni dolgok kutathatóságának különbségére világít rá. Amennyiben emberi titokról van szó, megsejtésük következménye pusztán földi büntetésnek tekinthető, mely a testet sújtja és az emberek közti viszonyok szintjén jelentkezik: a titkok megsejtőjének bujdosnia kell, üldözötté válik. Pentheus azonban, mikor – halandóságáról megfeledkezve, magasabbra törekedve (a tapasztalat fájára mászva) – a titkos Bacchanáliát próbálja meglesni, ép elméjét kockáztatja. Büntetése magasabb rendű, égi jellegű: az elmét sújtó teljes zavarodottság, melynek következtében cselekvése is megbénul, megreked a pusztán pillanatnyi benyomások csapongásában, melyek között nincs konzisztencia.

Fontos különbség, hogy az emberi titkok, földi titkok révén, megismerhetőek, szemben az isteni misztériumokkal, melyek kutatását az istenek örülettel büntetik, s így valójában sosem szerezhetünk róluk tudomást. Amint próbálunk a mélyükre tekinteni, elménk összezavarodik, s az isteni titkokra áhítózva végül azon ismereteket is elveszítjük, amelyeknek azelőtt a birtokában voltunk. Ezért fontos a határok betartása isteni és emberi dolgok között. A kétféle tárgyerületet kétféle fény világítja be: a természet fénye (*lumen naturae*) és az isteni fény (*lumen divinum*): amennyiben ennek nem vagyunk tudatában, megismerőképességünk képtelen lesz eligazodni.

⁴ Ehhez bővebben lásd Franz Träger bevezetőjét a *Valerius Terminus* kétnyelvű (angol–német) kiadásához: Träger 1984.

Fontos kiemelnünk, hogy nem pusztán arról van szó, hogy a tárgyterületek közti különbségtétel még nincs elég világosan megrajzolva: ellenkezőleg, a hiba az emberi felfuvalkodottságból ered. Az emberek, sikereiken felbuzdulva, „megpróbálják magát az isteni bölcsességet is az érzékelés és az értelem uralma alá vetni” (*Prométheusz* 35).

Az isteni és emberi dolgok elválasztásának követelményét a Prométheusz-fejezetben Bacon Minerva történetiszála kapcsán tárgyalja;⁵ Prométheusz ugyanis kegyetlen, véget nem érő büntetését valójában nem közismert tetteivel, a tűz ellopásával vonta magára, hanem a Minerva tisztasága elleni vétekekkel.⁶ Ennek az a konklúziója, hogy ha figyelmen kívül hagyjuk a különbséget az érzékelés és az értelem, illetve az isteni bölcsesség hatókörébe tartozó dolgok között, az „a szellem szétmarcangolásához és annak szüntelen és végtelen zavarodottságához vezet” (uo.), s ily módon *légből kapott* filozófiát és *eretnek* vallást eredményez (vö. uo.).

Ugyanezek a jelzők térnek vissza a *Novum Organum*ban is. „Ezt a dőreséget már csak azért is le kell küzdenünk, mert az isteni és emberi dolgok esztelen összezagylásából nem csupán légből kapott filozófia, hanem vallási eretnekesség is származik. Nagyon üdvös tehát, ha józan ésszel csak azt adjuk meg a hitnek, ami a hité.” (NO. LXV. 80–81.) A tudományos módszertan szempontjából ez azt is jelenti, hogy le kell mondanunk a nemes, emelkedett, de elérhetetlen célokról, s ahelyett, hogy istenné próbálnánk tenni az embert, inkább a hétköznapi, elérhető célokra kell törekednünk. Így képességeinket gyakorlati célok szolgálatába állítva uralkodhatunk a természetben, és tudásunk megadhatja nekünk mindazt, amit emberi mivoltunk követel.

Teológia és filozófia elválasztásának követelményét az idolumok rendszerében Bacon a színház ködképeinek három tévedéstípusa közül a harmadik, a babonás filozófia⁷ címszava alatt tárgyalja. Babona és vallási elvakultság a természetfilozófia ellenfeleiként jelennek meg. Bacon megrója kortársait, akik veszedélyes tévúton járnak, mikor „elvont formákat, cél-okokat, ősz-okokat kevernek tételeikbe,” (NO. LXV. 81) vagy a szent iratokra kívánják alapozni a természetfilozófiát, „*holtakat kutatva az élők között*” (uo. Bacon kiemelése). A vallás oldaláról tekintve emellett arra is rámutat, hogy a haladás korlátozása, a vallás óvása az újdonságoktól, a felfedezésektől, a változásoktól valójában nem szolgálja a vallás védelmét, hanem épp a hitbe vetett bizalom megrendülése nyilvánul meg benne (vö. NO. LXXXIX. 110–112). A természet kutatása tehát tulajdonképpen hasznos a vallás és a hit számára, ahogy a *Valerius Terminus*ban hangsúlyozza:

⁵ A Minervát ért erőszak motívuma majd az *Erikthioniosz, avagy a család* című fejezetben is előkerül, ott azonban máshova kerülnek a hangsúlyok, mivel Minerva nem a bölcsesség istennőjeként, hanem a természet bölcs műveinek allegóriájaként szerepel a szövegben.

⁶ „Hiszen ez volt az a vétek – kétségtelenül egy nagyon nagy és súlyos –, mely miatt májának szétmarcangolásával büntették.” *Prométheusz* 35.

⁷ A racionális filozófia és az empirikus filozófia mellett.

amellett, hogy a tudás gyarapodása Isten dicsőségére szolgál, egyben a hitetlenség és a tévedés hathatós ellenszere is. Sőt, ha nem kutatjuk elég kíváncsian és szorgosan műveit, méltatlanul viselkedünk Istennel szemben, s bár „egy kis természetfilozófia az elmét az ateizmus felé fordítja, a további haladás [...] visszavezeti a valláshoz” (VT). Ezen kívül a vallásnak már csak azért is támogatnia kell a természet kutatását és megismerését, mert a természet is Isten teremtménye. Ennek értelmében tudás és hit együtt szolgálják az emberi élet céljait. Teológia és természetbölcselet egyfajta kettős igazságot jelenítenek meg.⁸

II. A TUDOMÁNY ÖNKRITIKÁJA

Bár a módszertani hiányosságok és a tekintélyelvű módon megkövesedett tudás bírálata alapvető szerepet tölt be Bacon koncepciójában, magának a baconi kritikának ez mindössze az első, néhány lépésben elvégezhető fázisa. Bacon a feladatnak hamar a végére ér, miután tisztázta, hogy felesleges – és lehetetlen – aprólékos, elemző módon vitába szállni elődeivel, hisz a hasznosság és a haladás jegyében eljáró módszeres, rendszeres tapasztalás minőségileg új kezdetet – azaz új célokat, új módszert – jelent, amely nem alapozódhat a korábbi fogalmiságra és szemléletre. A kritika ebben az értelemben tehát az új rendszer alapköve, a rendszeré, amely teljesen újfajta szemléletmódot és kidolgozott módszerességet követel. Utóbbiak meghatározása a tudomány céljainak újradefiniálásából indul ki.

A kritika másik dimenziója – folyamatosan jelen lévő követelményként és kihívásként – a tudományos kutatás és egyúttal az egyes kutatók módszertani önkritikája. A Prométheusz-fejezetben a kutatói önhittség a tudományos haladás legfőbb ellenfeleként lepleződik le, szemben az állandó, kritikus elégedetlenséggel. Az emberi önhittség mutatkozott meg az isteni dolgok fürkészésében is (lásd első fejezet), mely egyben azt is jelenti, hogy a kutatás során, helytelenül, egy olyan módszertant működtetnek, amely pusztán az emberi dolgok megismerésére alkalmas. „[A]zok, akik az emberi lényeket vagy az ember elsajátított mesterségeit mértéktelenül dicsérik, és belefeledkeznek annak csodálatába, amijük már megvan, és az általuk művelt tudományt tökéletesnek tartják, [...] nem tisztelik eléggé az isteni lényeket, melynek tökéletességéhez mérhetőnek vélik magukat.” (*Prométheusz* 31–32.)

⁸ A fentiek értelmében Bacon az ún. „elválasztási tézis” (*Trennungsthese*) képviselőjeként tartják számon, azonban a *Valerius Terminus*-ban és a *Novum Organum*-ban találunk ennek elmentendő, a tudás autonómiáját aláásni látszó szöveghelyeket is, melyek arra utalnak, hogy végső soron minden tudás a vallás szolgálatában áll, a vallás által határolt, hiszen emberi tudásról van szó, a vallás pedig az ember rendeltetésével foglalkozik. Pl.: „nemhiába állítják tehát leghívebb szolgálóul a vallás mellé” (NO. LXXXIX. 112), „That all knowledge is to be limited by religion, and to be referred to use and action” (VTa. 34). Vö. Kim 2008. 284–285.

Bár Bacon maga nem tér ki az összefüggésre, beszédes az is, hogy Prométheusz szabadulása milyen módon, mi által történhet meg. Herkules segítségére van szükség, aki „egy kis kehelyben, amit a napisten ajándékozott neki, az óceánon átvitorlázva” érkezik (uo., 30). Maga Herkules a szellemi erőt és a lélek állhatatosságát képviseli, a nap a bölcsességet, az óceán átszelése pedig „az emberi élet szeszélyességéről és változékonyságáról való elmélkedés[t]” jelenti (uo., 34). A megoldás tehát az előrelátás, fürkészés, kutatás, alkalmazás, feltalálás képességeinek egyfajta higgadt, mértékletes gyakorlásában van, mely a természet tudósainak és kutatóinak legfőbb erénye.⁹

Ahogy az *Aktaión és Pentheusz*-fejezet elemzése során láthattuk, a mértéktelen emberi kíváncsiság is problematikus lehet, ha rosszul megválasztott módszerrel vagy megközelítési móddal párosul.¹⁰ Míg azonban a kíváncsiság egyben előfeltétele és hajtóereje is a kutatásnak, az elégedettség minden formájában gátolja azt.

Ezért az embereket emlékeztetni kell arra, hogy a természet és a mesterségek perbe fogásával kedvére tesznek az isteneknek, s ezáltal elnyerik az isteni jószág további áldásait és adományait, így Prométheusz beárulása – akkor is, ha teremtőjük és tanítójuk volt – üdvösebb és hasznosabb számukra, mint a határtalan dicsőítés és hála, mivel a szűkölködés elsődleges oka az, ha azt hisszük, dúskálunk valamiben. (*Prométheusz* 32.)

Az efféle felfuvalkodottság nemcsak a könnyen elérhető, féligazságokra épülő részeredmények túlértékelésében mutatkozik meg, hanem az elbizakodottságból fakadó *hiú hencségben* és a fellengzős ígéretekben is. Bacon a Daidalosz-fejezetben Ikarosz történetét a nagyravágyó mesterségek kudarcának allegóriájaként értelmezi: „elveszti megbecsültségét és megvetés jut osztályrészéül, ahogy Ikarosz is leesett az égből, mert nem tudta betartani, amit ígért, s így saját önhittségének esett áldozatul”.

A tudomány fejlődésének érdekében elengedhetetlen, hogy a kutatók a tudomány alázatos szolgálatát válasszák a könnyebbik út helyett, és a haladás eszményét saját egyéni dicsőségük elé helyezték. Ezt az ideált illusztrálja az *Új Atlantisz* tudós társadalma,¹¹ melynek előképe már a Prométheusz-fejezetben, a tudományos módszertani ideál lényegét megragadó fákllyfutás-metáforában felfedezhető.¹² „A fákllyfutás [...] bölcs figyelmeztetést tartalmaz, miszerint a

⁹ Hasonló erényekkel találkozunk az Orpheusz példájánál, aki lantjának harmóniáival bűvöli el és rendezi maga körül a természetet. Ehhez bővebben lásd a 3. fejezetet.

¹⁰ A legfontosabb példa erre az isteni és emberi dolgok szétválasztásának problematikája, ahol előbbi a csodálat, az ámulat, utóbbi pedig a megismerés hatókörébe tartozik.

¹¹ Vö. ÚA 2001. Ez az ideál inspirálja a későbbi Royal Society-t is. Bacon és a Royal Society kapcsolatához bővebben lásd Gaukroger 2001. 2–5.

¹² A témához bővebben lásd Boros 2019.

tudományok tökéletesítése nem várható egyetlen ember gyorsaságától vagy rátermettségtől, csak sok egymást követő kutatótól.” (*Prométheusz* 35.)

A tudományos haladásnak vannak azonban bizonyos természetes korlátai, melyek az emberi természetből fakadnak. Bacon ennek a témának szentelte a *De sapientia veterum* Atalanta-fejezetét,¹³ de beszél róla a *Novum Organum*ban¹⁴ is. Megállapítja, hogy bár a tudományok, mesterségek alapvetően képesek lennének a természetes folyamatokénál gyorsabb munkára, ez sokszor mégsem válsul meg, „[m]ivel nincs olyan tudomány vagy mesterség, amely valódi és igaz útját a célig tévedhetetlenül megőrzi, hanem állandóan megtorpannak, letérnek az ösvényről és Atalantához hasonlóan nyereség és a haszon felé fordulnak.” (WA. 391., WeA. 60., SV. 83–84.)

III. A HALADÁS KRITIKAI SZEMLÉLETE

Az eddigiekben megmutatkozott, hogy a tudományos haladást megalapozó, kritikai módon kifejlesztett baconi tudományos módszertan elengedhetetlen eleme a kutatói önkritika. Miután az efféle kritika számos vetületét megmutattuk, most át kell térnünk arra a kérdésre, hogy hozzá tartozik-e mindezekhez magának a tudományos haladásnak a kritikai szemlélete is.

A *felvilágosodás dialektikájának* Bacon-értelmezése erre a kérdésre nemmel válaszol. Bacon kijelentését, miszerint „Emberi tudás és hatalom egy és ugyanaz” (NO. III. 55), így idézik vissza: „Macht und Erkenntnis sind synonym” (Horkheimer–Adorno 2006. 10), „Hatalom és megismerés szinonimák” (Horkheimer–Adorno 1990. 20–21). Majd hozzáteszik: „A tudás, amely hatalom, nem ismer korlátokat sem a teremtmények leigázásában, sem abban, hogy a világ urainak kedvében járjon. [...] Az emberek a természettől csak azt akarják megtanulni, miként használják fel arra, hogy őt magát és az embereket teljesen uralmuk alá hajtsák.” (Horkheimer–Adorno 1990. 20.)

Úgy tűnik, hogy Adorno és Horkheimer a maguk Bacon-képét a *De sapientia veterum* című mű figyelembevétele nélkül alkották meg (vö. Rippel 1990. 121). A tudományos haladás kritikájára vonatkozóan közvetlenül releváns szövegek az Erikhthoniosz- és a Daidalosz-fejezet, de megfogalmazódnak bizonyos kritikai észrevételek a Prométheusz-fejezetben is, az Orpheusz-fejezet módszertani megállapításai pedig tovább árnyalják a képet. Emellett meg kell említenünk, hogy a pusztán hatalomként értett tudás veszélyeire Bacon már a *Valerius Terminus*ban figyelmeztet. (Ezt a művet Horkheimer és Adorno is többször idézi, igaz, nem a kritikával kapcsolatos részeit, mint például a következőt: „a tudás legcsekélyebb részét is, amely kiváltság Istentől az embereknek jutott, kizárólag arra

¹³ A mű XXV. fejezete.

¹⁴ NO. LXX. 87–88. Az Atalanta-allegória itt is feltűnik.

szabad használni, amire Isten azt elrendelte; azaz az emberiség helyzetének és közösségének javára és megsegítésére. Máskülönben a tudás bármiféle formája ártalmas akár a kígyó és azáltal, hogy a kígyómarás és a rosszindulat minőségét hordozza magában, felfuvalkodottá teszi az emberi szellemet”.

A (baconi haladásfogalmat illető) kritikátlanság vádját Shi-Hyong Kim is megalapozatlannak tekinti, elemzésében a vád három formáját különíti el.¹⁵ Az első azt kifogásolja, hogy Bacon nem tesz különbséget technikai és morális fejlődés között.¹⁶ A második szerint Bacon nem látja be, hogy a technika fejlődése veszélyeket is rejt. A harmadik pedig a tudás felszínes érdemzését (tudás mint pusztán hasznosság) tulajdonítja Baconnek. A *De sapientia veterum* említett fejezeteinek fényében mindhárom állítás megdől. Az ide vonatkozó egyik legfontosabb szöveg a Daidalosz-fejezet, melyben Bacon a mesterségek áldásos hatásainak taglalása mellett nyomatékosítja, hogy „ugyanebből a forrásból származnak a bujaság és a halál eszközei is. Hisz nagyon jól tudjuk, hogy – az erkölcsi romlásról nem is beszélve – a legerősebb mérgek, fegyverek és hasonló háborús szerkezetek még a Minotaurus kegyetlenségét is túlszárnyalják.”

Az Erikhthoniosz-fejezetben a természet erőszakos uralmának és a hatalom erőszakkal történő megszerzésének bírálata fogalmazódik meg:

[A]mikor a mesterségek [...] erőszakot tesznek az anyagon, próbálják a természetre erőltetni akaratukat, leigázni és meghódítani [...], ritkán érik el kitűzött céljukat. Nagy fáradozások és vesződések árán [...] különböző torzszülöttek és hasznavethetetlen alkotások jönne létre, melyek ránézésre szépek, a gyakorlatban azonban gyengének és hibásnak bizonyulnak.

Bacon egyenesen csalókról beszél, akik „hamis pompával hengegnek”, és „inkább ragaszkodnak céljaikhoz, mintsem hibáikat látva visszalépjenek, és inkább harcolnak a természettel ahelyett, hogy az azt megillető odaadással és tisztelettel kegyeibe férköznének”. Az „erőszakos” itt nem csupán a „módszeressel” állítható szembe, hanem a természet tiszteletét is valló, ún. gyengéd uralommal, mely *in aura leni*¹⁷ jár el. A tudomány ezen ideálját testesíti meg Orpheusz (a filozófia allegóriája), aki természettel való bölcs megbékélés, nem pedig a természet fizikai elnyomása révén válik annak urává és alakítójává.¹⁸ „Hisz ahogy a bölcsesség művei méltóságukat és hatásaikat tekintve felülmúlják a nyers erő

¹⁵ Kim a baconi haladás-konceptió morálfilozófiai aspektusait vizsgálja meg, mely során a *caritas* fogalmát állítja a középpontba: Kim 2008. 316–628.

¹⁶ Gernot Böhme és Antonio Pérez-Ramos mellett érvelnek, hogy Baconnál a tudományos-technikai fejlődés egyben emberi, morális értelemben vett fejlődést is jelent. Böhme 1993. 273; Pérez-Ramos 1996. 328 sk. – idézi Kim 2008. 316 sk.

¹⁷ Könnyedén, lágyan, gyengéden, szelíden.

¹⁸ Rippel érinti ennek politikai dimenzióit is: Rippel 1990. 122–124.

műveit, ugyanúgy felülmúlják Orpheusz tettei Herkuleséit.” A természet uralmának kulcsa tehát a „megfelelő és gondos” irányítás, mely a finom hárfajátékhoz hasonló (vö. Orpheusz).

IRODALOM

Forrásművek:

- Bacon, Francis 2001. *Novum Organum*. In *Új Atlantisz. Novum Organum*. Ford. Sarkady János – Csatlós János. Szeged, Lazi Könyvkiadó. 53–149. (NO)
- Bacon, Francis 2001. *Új Atlantisz*. In *Új Atlantisz. Novum Organum*. Ford. Sarkady János – Csatlós János. Szeged, Lazi Könyvkiadó. 5–52. (ÚA)
- Bacon, Francis 2019b. Prométheusz, avagy az ember helyzete. Ford. Boros Bianka. *Elpis*. 12/2. 29–36. (= Prométheusz)
- Tacitus 1980. *Korunk története*. In *Tacitus összes művei*. I. kötet. Ford. Borzsák István. Budapest, Európa. <https://mek.oszk.hu/04300/04353/html/01.htm#5>
- Vergilius 1984. *Aeneis*. In *Vergilius összes művei*. Ford. Lakatos István. Budapest, Európa. <https://mek.oszk.hu/06500/06540/06540.htm>

A fordítás alapjául a következő szövegkiadások szolgáltak:

- Bacon, Francis 1963. *De sapientia veterum*. In James Spedding – Robert Leslie Ellis – Douglas Denon Heath (szerk.) *The Works of Francis Bacon*. Bd. VI. Ford. James Spedding. Stuttgart – Bad Cannstatt, F. Frommann Verlag G. Holzboog. 617–686.
- Bacon, Francis 1696. *De sapientia veterum*. Amstelaedami: Henricum Wetstenium. https://archive.org/details/bub_gb_WDUq4WtnUUC/page/n11 (SV)
- Bacon, Francis 1884. *The Wisdom of the Ancients*. In A. Spiers – B. Montagu (szerk.) *Bacon's Essays and The Wisdom of the Ancients*. Boston, Little, Brown and Co. 317–425. <https://www.gutenberg.org/files/56463/56463-h/56463-h.htm> (WA)
- Bacon, Francis 1984. *Valerius Terminus. Von der Interpretation der Natur mit den Anmerkungen von Hermes Stella*. (Englisch–Deutsch.) Szerk. Franz Träger. Ford. Franz Träger – Hildegard Träger. Würzburg, Köngishausen und Neumann. (VTa)
- Bacon, Francis 1990. *Weisheit der Alten*. Ford. Marina Münkler. Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag. (WeA)

Másodlagos irodalom:

- Boros Bianka 2019. Prométheusz mint kritikus. *Elpis*. 12/2. 23–37.
- Böhme, Gernot 1993. *Am Ende des Baconschen Zeitalters. Studien zur Wissenschaftsentwicklung*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Träger, Franz 1984. Francis Bacon's anfänglicher Gedankengang. In Francis Bacon: *Valerius Terminus. Von der Interpretation der Natur mit den Anmerkungen von Hermes Stella*. (Englisch–Deutsch.) Szerk. Franz Träger. Ford. Franz Träger – Hildegard Träger. Würzburg, Köngishausen und Neumann. 9–23.
- Gaukroger, Stephen 2001. *Francis Bacon and the Transformation of Early Modern Philosophy*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Horkheimer, Max – Adorno, Theodor 2006. *Dialektik der Aufklärung. Philosophische Fragmente*. Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag.

- Horkheimer, Max – Adorno, Theodor 1990. *A felvilágosodás dialektikája. Filozófiai töredékek.* Ford. Bayer József, Geréby György, Glavina Zsuzsa, Vörös T. Károly. Budapest, Gondolat–Atlantisz–Medvetánc.
- Kim, Shi-Hyong 2008. *Bacon und Kant. Ein erkenntnistheoretischer Vergleich zwischen dem Novum Organum und der Kritik der reinen Vernunft.* Berlin – New York, Walter de Gruyter.
- Pérez-Ramos, Antonio 1996. Bacon's Legacy. In M. Peltonen (szerk.) *The Cambridge Companion to Bacon.* Cambridge, Cambridge University Press. 311–334.
- Rippel, Philip 1990. Vorwort. *Weisheit der Alten, Francis Bacon.* Ford. Marina Münkler. Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag. 93–127.
- Rossi, Paolo 2009. *Francis Bacon. From Magic to Science.* Ford. Sacha Rabinovitch. London, Routledge and Kegan Paul.